TIJORAT BANKLARIDA KREDITGA LAYOQATLILIK DARAJASINI OSHIRISH TAJRIBALARI

Jumaniyazov Quvanchbek Amatjonovich
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi mustaqil izlanuvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.15041212

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tijorat banklarida kreditga layoqatlilik darajasini oshirish zaruriyati va tajribalari yoritilgan hamda ushbu tajribalardan foydalanish imkoniyatlari AQSh va Rossiya mamlakatlari misolida chuqurroq ko‘rsatib berilgan.*

Аннотация. *В статье рассматриваются необходимость и опыт повышения кредитоспособности коммерческих банков, а также возможности использования этого опыта более подробно иллюстрируются на примерах США и России.*

Abstract. *This article discusses the need and experiences of increasing the level of creditworthiness in commercial banks, and the possibilities of using these experiences are shown in more depth using the examples of the USA and Russia.*

Kalit so‘zlar. *Tijorat banki, kredit, kreditga layoqatlilik, kreditga layoqatlilik darajasi. tajriba.*

Ключевые слова. *Коммерческий банк, кредит, кредитоспособность, уровень кредитоспособности. опыт.*

Key words. *Commercial bank, credit, creditworthiness, level of creditworthiness. experience.*

Kreditga layoqatlilik qarz beruvchining bahosiga ko‘ra qarz majburiyatlarini bajarmaslik ehtimoli yoki yangi kredit olishga loyiq o‘lchovi bo‘lib xizmat qiladi. Chunki, kredit layoqati kreditorlarning har qanday yangi kreditni tasdiqlashdan oldin ko‘rib chiqadigan yangi vazifasi va yo‘nalishi bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu kategoriya tijorat banklariga tegishli eng muhim tushuncha bo‘lib hisoblanadi.

Tijorat banklarida kreditga layoqatlilik darajasini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu bo‘yicha turli tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, ayrim tadqiqotlarda tijorat banklarining raqobatbardoshligini oshirish bo‘yicha xorijiy tajriba va uni O‘zbekistonda qo‘llash istiqbollari tahlil qilingan [1]. Bu borada xorijda raqobatbardoshlikni oshirish uchun chora-tadbirlarni o‘zida mujassam etgan kompleks yondashuv qo‘llaniladi. Xususan, omonatchilar va bitimlarning boshqa ishtirokchilar huquqiy himoyasi, mijozlar pul oqimlari rivojlanishini ta’minlash, qulay soliq muhiti, biznesning barcha sohalarida bank mahsulotlarini ilgari surish, muddati o‘tgan kreditlar ulushini kamaytirish, davlat investitsiyalarini jalb qilish bo‘yicha puxta maqsadli marketing siyosati, iste’molchilar manfaatlarini o‘rganish, bank xizmatlari innovatsiyasini takomillashtirish, bank sektorini liberallashtirish va hokazo shular tarkibiga kiradi. Ushbu o‘rganish natijalaridan o‘tish davridagi iqtisodiyotga ega mamlakatlarni rivojlantirish bo‘yicha strategik qarorlar qabul qilish tizimida foydalanish mumkin.

Barcha rivojlangan davlatlarda bank tizimi iqtisodiyotning boshqa tizimlariga qaraganda eng kuchli nazorat qilinadigan obyekt bo‘lib hisoblanadi. Bank faoliyati “pul savdosi” bilan shug‘ullanuvchi boshqa tuzilmalar faoliyatiga nisbatan ko‘proq umumiy xususiyat kasb etadi.

Banklar mijozlar, tashkilotlar, sanoat va tijorat korxonalari va xususiy shaxslarning himoyasini o‘z zimmalariga oladilar va o‘z qarzdorlarining to‘lov qobiliyatini kuzatib boradilar [2].

Tijorat banklarida kreditga layoqatlilik darajasini oshirish yuzasidan biz AQSh va Rossiya tajribalarini alohida tahlil qildik:

- AQSh tajribasi. AQShda kredit agentliklari kredit byurolari sifatida tanilgan. Bu kredit tarixi va moliyaviy xatti-harakatlar bilan bog‘liq ma’lumotlarni to‘playdigan va tahlil qiladigan ixtisoslashgan kompaniyalar bo‘lib hisoblanadi. Ushbu tashkilotlar tomonidan mijozlarning kreditga layoqatlilik daraajasini aniqlash borasida kredit ballari hisoblanadi. Bu holatda kredit ballari qarz oluvchining kreditni to‘lash tarixi va boshqa omillarni uch xonali raqamga aylantiradi. Moliya institutlari ushbu ballardan uy ipoteka kreditlari, avtokreditlar, shaxsiy kreditlar va boshqalar uchun kredit qarorlarini xabardor qilish uchun foydalanadilar. Ammo, kredit hisobotlari kredit ballarini o‘z ichiga olmaydi. Lekin, kredit bali o‘sha hisobotlar va kredit ikki xil mulohazaga asoslanadi. Asosiy kredit hisobot byurolari o‘zlarining kredit ballarini ishlab chiqaradilar. Ammo, ko‘pchilik kreditorlar sigmagan ball deb nomlanuvchi kredit ballari turiga tayanadilar. Ushbu ball 1950-yilda iste’mol kredit axborot uchun kredit o‘rtasida bozor qurish uchun tashkil etilgan.

O‘rtacha kredit ballari past bo‘lgan joylarda ish joylari davlat darajasidagi taqiq qabul qilingandan so‘ng ish tajribasini talab qiladi. Ya’ni, ish beruvchilar ishga qabul qilish to‘g‘risida qaror qabul qilish uchun kredit ballari ma’lumotlarini boshqa mezonlar bilan almashtirdilar. Bu esa, qora va yosh ishchilar uchun ish bilan ta’minlashning salbiy natijalariga olib kelishi mumkin. Biroq, jahon moliyaviy inqirozigacha investitsiya banklari an’anaviy nazorat sohasidan tashqarida qolib, samarali ravishda tartibga solinmagan bank tizimining markaziga aylandi. Investitsion bank sektori AQSh qimmatli qog‘ozlar va birjalar komissiyasi tomonidan quyidagi yo‘nalishlarda tartibga solinadi [3]:

- investitsiya bankining sof aktivlari hajmini aniqlash qoidalari va mijozlari bilan munosabatlarni tartibga solish;

- investitsiya banklarining boshqa bo‘linmalari va o‘z tarkibida investitsion bank biznesiga ega bo‘lgan yirik moliya-bank konglomeratlari faoliyatini tartibga solish.

Shuningdek, xazinalarga bo‘lgan yuqori talab AQSh davlat qimmatli qog‘ozlari bo‘yicha foiz stavkalarining pastligini anglatadi. Bu esa foiz stavkalari biznes kreditlari, iste’mol kreditlari va talabalarga moliyaviy yordam uchun boshqa barcha foiz stavkalari asosini ta’minlaydi. Hukumat qarz olishi mumkinligi sababli yangi biznes boshlash, uy yoki mashina sotib olish yoki o‘qishga borish istagida bo‘lgan amerikaliklar kam qarz olishlari mumkin. Bu yanada mustahkam iqtisodiyot va yuqori turmush darajasini anglatadi.

Mamlakatda tijorat banklarining investitsiya faoliyatini tartibga solishning zamonaviy yondashuvlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, uni mafkuralashtirish, real iqtisodiyot ehtiyojlarini hisobga olishni rad etish va tizimli xatolar uchun javobgarlikni pul-kredit organlaridan bozor ishtirokchilariga o‘tkazish rejalashtirildi. Bu esa AQSh bank tizimining barqaror ishlashiga zarar yetkazmasdan emas, balki fundamental tartibga solish algoritmlarini muntazam va tubdan qayta ko‘rib chiqishga majbur qiladi [4]. Shunga asosan, past foiz stavkalari ish o‘rinlari va keng tarqalgan farovonlikni ta’minlaydigan mustahkam tiklanishni ta’minlash uchun yetarli ema. Buning uchun mamlakatda uzoq muddatli budjet muammolarini oqilona tarzda hal qilish kerak. Ammo, mamlakatning kreditga layoqatliligini isrof qilish iqtisodiy muammolarni yanada murakkablashtiradi.

- Rossiya tajribasi. Xorijiy banklarning kredit qobiliyatini baholash usullari ko‘p jihatdan Rossiya banklari tomonidan qo‘llaniladigan usullarga mos keladi. Bu borada Rossiya, Fransiya va AQShda qarz oluvchilarni baholash unsurlari qo‘llaniladi [5].

Rossiyada korporativ mijozning kreditga layoqatliligini baholash uchun foydalaniladigan unsurlarni solishtirganda baholash vositalari qo‘llanilishini kuzatish mumkin. Ikkala holatda ham vositalar yuridik shaxsning moliyaviy holatini baholash va baholash metodologiyasini shakllantirish uchun ishlatiladi. Kreditga layoqatlilikni baholashdagi farqlar shundan iboratki, Rossiya banklari kreditga layoqatlilikni baholashda o‘z mijozlarining texnik hujjatlari talablariga murojaat qilmaydilar. Shuningdek, o‘z tahlillarini o‘tkazish va xulosalarini shakllantirishda xususiy audit hisobotlariga murojaat qilmaydilar va ular marketing ma’lumotlariga asoslanmaydilar. Ushbu farqlar Rossiya amaliyotida qarz oluvchining kredit layoqatini baholash uchun zarur bo‘lgan vaqtni qisqartirishga imkon beradi. Ammo, ushbu vositalardan foydalanmaslik tahlilni mavjud ma’lumotlarga asoslangan holda ehtiyotkorlik bilan o‘tkazish va yuridik shaxs moliyaviy holati jihatlarini to‘liq aks ettirish mumkinligini anglatadi.

Hozirgi kunda Rossiya bank tizimi faol rivojlanmoqda. Shu bois, bank faoliyatida xorijiy tajribadan foydalanish masalasi keng muhokama qilinadi. Jahon amaliyotida qarz oluvchining kreditga layoqatliligi va moliyaviy to‘lov qobiliyatini baholash muammosini hal qilish uchun ko‘pgina turli usul va yondashuvlar qo‘llaniladi. Bu borada har bir metodning ijobiy va salbiy tomonlarini tushunish uchun xorijiy mamlakatlar tajribasini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega [6]. Bu borada moliyaviy sektorda qo‘llaniladigan vositalar maqsadi kredit hisobotlari, moliyaviy hujjatlar, elektron pochta va boshqalardan olingan tegishli ma’lumotlarni qo‘shish orqali ushbu turdagi kredit modellarini yaxshilashga harakat qilishdan iborat bo‘ladi. Keyinchalik esa, ma’lumotlar o‘zgartiriladi va moliya institutlarining qaror qabul qilish jarayonlarida keng foydalaniladi.

Keyingi yillarda Rossiya banklari skoring tizimini qo‘llashdan ko‘ra tahlilning anderrayting tamoyiliga ko‘proq e’tibor qaratadilar. Bu fikr bank mijozlar bilan ishlashda rus va xorijiy amaliyot o‘rtasidagi farqning mavjud emasligini asoslaydi. Chunki, bir necha yil oldin aksariyat banklar skoring tizimidan foydalangan holda kreditlar berishgan. Inqiroz davrida bunday banklar eng ko‘p muddati o‘tgan kreditlarni ko‘rsatdi va uning texnikasi samarasiz bo‘lib chiqdi. Bugungi kunda esa kredit tashkilotlari potensial qarz oluvchilar kreditga layoqatliligini hisobga oladilar. Biznes rivojlanishiga ta’sir qiluvchi ichki va tashqi omillarni tahlil qiladilar. Shu bois, banklar tomonidan kredit qobiliyatini baholashning yagona metodologiyasiga o‘tish Rossiyada ushbu segmentni maqsadli moliyalashtirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Kreditga layoqatlilik muhim ahamiyatga ega. Chunki, bu kredit berish to‘g‘risida qaror qabul qilish uchun asos bo‘lishi mumkin. Shuningdek, u kredit uchun foiz stavkalari yoki to‘lovlar kabi ma’lum shartlarni belgilashda rol o‘ynaydi. Qarz oluvchining kredit layoqatini hisobga oladigan potensial kreditorlar orasida ipoteka yoki avtokredit beruvchilar, kredit karta emitentlari va kommunal kompaniyalar ham bo‘lishi mumkin. Kreditorlar potensial qarz oluvchi kredit layoqatini shaxsning moliyaviy odatlarini tasvirlaydigan kredit hisobotlariga kirish orqali o‘lchaydilar. Kreditorlar kreditni uzaytirish yoki kreditni tasdiqlash yoki bermaslik to‘g‘risida qaror qabul qilish uchun to‘lovlar tarixi kabi hisobotlardagi ma’lumotlarni ko‘rib chiqishi mumkin.

Olib borilgan natijalar shuni ko‘rsatadiki, mamlakatlarda mijozlarning ishonchliligi va moliyaviy barqarorligi bank risklarini kamaytiradi va bankka yuqori daromad olishga imkon

beradi. Bank yuqori darajadagi mijozlar bilan shug‘ullanadi. Ular orasida mijozlar ishlab chiqarishni noto‘g‘ri tashkil etish, bozorni noto‘g‘ri o‘rganish yoki noto‘g‘ri tanlangan strategiya tufayli moliyaviy qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu borada mijoz imkoniyatlarini to‘g‘ri aniqlash va ularning kuchli va zaif tomonlarini tan olish qobiliyati kredit tashkilotlari uchun muhim vazifa bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois, ushbu analitik ko‘rsatkichlar qarz oluvchining kreditga layoqatliligini xolisona baholash imkonini beradi.

Biroq, moliyaviy koeffitsientlarni tahlil qilish asosida sifat parametrlarini baholash kerak. Ya’ni, mijozning kredit tarixi, uning bankdagi xizmat muddati, ma’muriyat sifati, uning yetkazib beruvchilar va mijozlarga bog‘liqligi va kredit xavfsizligini tahlil qilish kerak. Bu borada kredit agentliklari va banklarning kredit riskini baholash usuli sifatida foydalanuvchi profilini yaratish uchun moliyaviy vositalarni tahlil qilib boradilar. Bu holatda oylik daromad, qarzlar va o‘z aktivlari miqdori kabi ma’lumotlar mijoz kredit profiliga mos kelishini baholash uchun ishlatiladi.

Xulosa shuki, tijorat banklarida kreditga layoqatlilik darajasini oshirish tajribalari barcha mamlakatlarga o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lsa-da, AQSh va Rossiyada bir-biridan farq qiladi. Ushbu ko‘rsatkich olingan va mavjud kreditning miqdoriga, mijozlarni banklarga nisbatan qiziqishlarining oshishlariga va mavjud pul summalariga bog‘liq bo‘ladi. Natijada, tijorat banklari kelajakda gullab-yashnashi va o‘z nufuzini oshirishi ta’minlanadi. Mavjud tajribalarga asosan, kreditga layoqatlilikni baholash va risklarni boshqarish siyosati asosida banklar kredit qarorlarini qabul qiladilar. Ular kreditni tasdiqlashlari, kredit so‘rovini rad etishlari yoki muqobil shartlarni taklif qilishlari mumkin. Banklar kredit qarorlari bilan bog‘liq potensial kredit xavfini baholash uchun risklarni boshqarish siyosatiga ega bo‘ladilar. Ushbu siyosatlar kreditni tasdiqlash bo‘yicha ko‘rsatmalar va mezonlar, jumladan bajarilishi zarur bo‘lgan aniq xavf chegaralarini belgilaydi. Bu holatda kreditga layoqatlilikni baholashning aniq jarayoni va mezonlari turli banklarda bir-biridan farq qilishi mumkin. Unga asosan, banklar me’yoriy talablarga javob berishda kredit xavfini kamaytirish maqsadida rentabellikka bo‘lgan ehtiyojni muvozanatlashtirishga intiladilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Юлдашева С.Ш. Зарубежный опыт повышения конкурентоспособности коммерческих банков. // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” (Economics and Innovative Technologies) ilmiy-elektron jurnali, 4/2023, iyul-avgust (No 00066), - 38-46 c.
2. Qarshiyev Sh. Tijorat banklaridagi kredit riskini boshqarishning xorij tajribasi. // Zamonaviy ilm-fan va ta’lim istiqbollari nomli ilmiy-amaliy konferensiyasi, Oktabr, 2024. - 475 b.
3. Джагитян Э.П., Подругина А.В., Стрельцова С.Б. Инвестиционные банки сша в свете посткризисной реформы международного банковского регулирования. // Вестн. моск. ун-та, сер. 6, экономика, 2020, №1. - с. 29.
4. Галкин И.В. Регулирование инвестиционной деятельности коммерческих банков в сша: исторический опыт и современные проблемы. // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 21. Управление (государство и общество), 2018, №1. - с. 105.
5. Shvidkiy A.I. 1 Miroshnichenko A.A. Credit worthiness evaluation methods for commercial bank corporate customers. Russian and international experience. // International Journal of Applied and fundamental research, 2016, №7 (part 4). - p. 667-672.

6. Потапова Е.А., Гуничева А.В. Обобщение зарубежного опыта организации оценки кредитоспособности и финансовой состоятельности заемщика - юридического лица. // Вектор науки ТГУ. Серия: Экономика и управление, 2015, №3(22). – с. 55.